

KIBERMATNING BADIY ADABIYOTDAGI TARIXIY VA ZAMONAVIY IFODASI

Manzura Tulaganovna Narmatova

Jizzah davlat pedagogika universiteti v.b.dotsenti (PhD).

narmatovamanzura75@gmail.com +99899-925-51-06

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19678024>

Annotatsiya. Maqolada adabiyotshunoslikning zamonaviy yo‘nalishi raqamli poetika kontekstida kibermatn hodisasi tadqiq etiladi. Kibermatnning tarixiy ildizlarini aniqlash va uning zamonaviy adabiy jarayondagi o‘rnini belgilash maqsad qilib olingan. Kibermatn tushunchasi klassik adabiyotdagi nolinear strukturalar, xususan, Alisher Navoiyning “Lison ut-tayr” dostoni hamda zamonaviy ergodik adabiyot o‘rtasidagi tipologik o‘xshashliklar misolida yoritiladi.

Kalit so‘zlar: kibermatn, ergodik adabiyot, raqamli poetika, nolinear matn, gipermatn, algoritmik tahlil, seteratura.

Abstract. The article examines the phenomenon of cybertext within the context of digital poetics, a contemporary direction in literary studies. The research aims to identify the historical roots of cybertext and define its role in the modern literary process. The concept of cybertext is illuminated through typological similarities between non-linear structures in classical literature—specifically Alisher Navoi’s epic “Lison ut-tayr”—and modern ergodic literature.

Keywords: Cybertext, ergodic literature, digital poetics, non-linear text, hypertext, algorithmic analysis, net-literature (seteratura).

Kibermatn (cybertext) atamasi ilk bor 1997-yilda norvegiyalik olim Espen Orset (Espen Aarseth) tomonidan muomalaga kiritilgan bo‘lib, u elektron matnni emas, balki o‘z-o‘zini tashkil etuvchi va o‘quvchi bilan teskari aloqaga kiruvchi tizimni anglatadi. Kibermatnning an’anaviy matndan farqi uning ergodik (yunoncha *ergon* – ish, *hodos* – yo‘l) tabiatidadir. Ya’ni, o‘quvchi matnni shunchaki iste’mol qilmaydi, balki uning strukturasini shakllantirishda faol ishtirok etadi.

Bu jarayon adabiyotshunoslikka “muallif o‘limi” (R.Bart) tushunchasidan keyingi yangi bosqich “o‘quvchining hammuallifligi” paradigmasini olib kirdi. Kibermatn texnologik hodisa sifatida namoyon bo‘lsa-da, uning intellektual ildizlari qadimgi va klassik adabiyotga borib taqaladi. Adabiyot tarixida matnni “shoxlantirish”ga urinishlar doim mavjud bo‘lgan. Masalan, qadimgi bashorat kitoblari (I Ching) o‘quvchining tasodifiy tanloviga asoslangan holda matn qismlarini birlashtirgan. Shuningdek, Raymond Keno kabi avangard yozuvchilarning “Yuz ming milliard she’r” asari ham cheksiz kombinatsiyalar hosil qilishi bilan ilk mexanik kibermatnlardan biri hisoblanadi.

Sharq she’riyati, xususan, aruz tizimi va murakkab lirik janrlar o‘zining matematik aniqligi bilan kibermatn mantiqiga yaqin turadi. Maqom va g‘azal qurilishi ma’lum bir kod asosiga qurilgan bo‘lib, o‘quvchidan ushbu kodni yechish uchun maxsus tayyorgarlik talab qilgan. Bu o‘rinda Navoiy merosini zamonaviy raqamli terminologiya bilan sintez qilish o‘rinli bo‘ladi.

“Lison ut-tayr” dostonini biz ma’naviy kibermatn sifatida talqin qilishimiz mumkin.

Navoiy tasvirlagan yetti vodiy zamonaviy dasturlashdagi shartli o‘tishlar (conditional transitions) tizimidir. Har bir vodiy o‘zining input (solikning ruhiy holati) va output (erishilgan ma’rifat) parametrlariga ega. Agar solik Ishq vodiysidagi sinovdan o‘ta olmasa (shart bajarilmasa), u Ma’rifat bosqichiga (keyingi darajaga) ko‘tarila olmaydi.

Doston yakunida o'ttiz qushning Simurg'da o'zlarini ko'rishi kibernetikadagi rekursiya (o'z-o'ziga murojaat qilish) hodisasidir. Matn yakunida o'quvchi (qushlar) tizimning (Simurg'ning) tarkibiy qismi ekanligini anglaydi. Bu interaktiv immersion (sho'ng'ish) effektining eng qadimgi va mukammal namunasidir.

Zamonaviy tarmoq adabiyotida kibermatn namunasini Maykl Joysning "Afternoon, a story" ("Tushdan keyingi hikoya") asari misolida ko'rishimiz mumkin. Bu asarni gipermatnli adabiyotning manifesti sifatida ta'riflash mumkin. Bu yerda hikoya chiziqlari havolalar (linklar) orqali bog'langan. O'quvchi qaysi havolani bosishiga qarab, asarning voqealar rivoji mutlaqo o'zgarib ketadi. Bu o'quvchiga hikoya traektoriyasini boshqarish imkonini beradi. Kibermatnning badiiy ifodasida matn o'quvchi bilan muloqotda o'zgaradi, voqealar zanjiri bir yo'nalishda emas, balki tarmoqlangan holda rivojlanadi, matnning video, audio va vizual effektlar bilan sintezlashuvi sodir bo'ladi. Kibermatnning rivojlanishi an'anaviy kitobxonlikning yo'qolishi emas, balki matn tushunchasining kengayishidir. Sun'iy intellekt (ChatGPT va boshqalar) tomonidan yaratilayotgan matnlar kibermatn tushunchasini yanada murakkablashtirmoqda.

Endilikda algoritm nafaqat matnni tartibga soladi, balki uni mustaqil ravishda generatsiya qiladi. Kibermatn bu badiiy adabiyotning raqamli sivilizatsiyaga moslashish shaklidir. Uning tarixiy ildizlari Alisher Navoiy kabi mutafakkirlarning nolinear va falsafiy strukturalarida mujassam bo'lgan bo'lsa, zamonaviy ifodasi kompyuter texnologiyalari orqali yangi estetik imkoniyatlarni kashf etmoqda. Navoiyning safar konsepsiyasi bugungi algoritmik tizimlar uchun ma'naviy-estetik tayanch nuqtasi bo'lib xizmat qiladi.

Kibermatnning badiiy adabiyotdagi ifodasi shunchaki texnologik yangilik emas, balki insoniyatning borliqni anglash uslubidagi fundamental o'zgarishdir. Alisher Navoiyning safar konsepsiyasi va zamonaviy raqamli algoritmlar o'rtasidagi bog'liqlik tasodifiy emas. Bu inson ongining chiziqli bo'lmagan, ko'p qatlamli axborotni qayta ishlashga bo'lgan tabiiy ehtiyojidan dalolat beradi. Kibermatn va ergodik adabiyotda muallif tizim arxitektoriga aylanadi. U tayyor hikoyani emas, balki hikoyalar tug'ilishi mumkin bo'lgan virtual makonni yaratadi.

Navoiyning "Lison ut-tayr" asarida qushlarning har biri o'z savol-javobi, o'zining individual ma'naviy trayektoriyasiga ega ekanligi, muallif tomonidan o'quvchiga berilgan erkinlikning ilk kurtaklaridir. Zamonaviy tilda aytganda, Navoiy o'quvchini passiv kuzatuvchidan faol ishtirokchi darajasiga ko'targan. Bu esa bugungi kunning raqamli subyekti (digital subject) tushunchasi bilan hamohangdir. Navoiyning yetti vodiysi bu shunchaki geografik yoki ramziy makon emas, balki shartli mantiq (conditional logic) asosida qurilgan algoritmdir. Solikning "Ishq" vodiysida yonishi bu tizimning keyingi bosqichini ochuvchi kalit (trigger) vazifasini o'taydi. Biz buni zamonaviy raqamli poetikada protseduralik (procedurality) deb ataymiz. Ya'ni, asarning ma'nosi uning so'zlarida emas, balki o'sha so'zlar qanday ishlashida namoyon bo'ladi.

Kibermatn o'quvchisi asar yakuniga yetganda, u asar boshidagi o'quvchi emas. Chunki u yo'l davomida ko'plab tanlovlarni amalga oshirdi, xato qildi va natija uchun mas'uliyatni o'z bo'yniga oldi. Navoiyning Simurg' konsepsiyasi kibermatn nazariyasidagi aylanma natija (recursive output) bilan mutanosib. Bu jarayonda subyekt va obyekt birlashadi. Raqamli adabiyotda o'quvchi asar ichiga shunchalik chuqur kirib boradiki (immersion), u o'zini asarning bir qismi deb hisoblay boshlaydi. Bu klassik tasavvufdagi fano holatining zamonaviy texnologik talqini sifatida ko'rilishi deyish mumkin.

Kibermatn tushunchasi bugungi asr mahsuli bo'lsa-da, uning mohiyati (nolinearlik, ko'p variantlilik, ergodiklik) klassik Sharq poeziyasida, xususan, Alisher Navoiy ijodida o'zining yuksak badiiy ifodasini topgan. Bu esa milliy adabiyotimizni zamonaviy Digital Humanities (Raqamli gumanitar fanlar) doirasida o'rganish uchun keng ufqlarni ochadi. Endilikda adabiyotshunoslik nafaqat matn nima deydi degan savolga, balki matn qanday ishlaydi degan savolga ham javob berishi kerak. Asl adabiyot mangu turadi, u faqat o'zining yashash shaklini o'zgartiradi. Alisher Navoiy kashf etgan ma'naviy vodiylar bugungi kunning raqamli kengliklarida yangicha mazmun va texnologik jilo kasb eta oladi. Kelajak adabiyotshunosligi aynan mana shu tarixiy meros va zamonaviy texnologiya kesishmasida rivojlanib borishini yuqoridagi talqinlar isbotlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Aarseth, E. J. (1997). *Cybertext: Perspectives on Ergodic Literature*. Johns Hopkins University Press.
2. Bolter, J. D. (2001). *Writing Space: Computers, Hypertext, and the Remediation of Print*.
3. Eco, U. (1989). *The Open Work*. Harvard University Press.
4. Navoiy, A. (2011). *Lison ut-tayr*. MAT. 20 jildlik.